

Gombos László

DIE DREI ZIGEUNER*

Liszt, Reményi és Hubay parafrázisa

A soproni Liszt Ferenc Zeneegyesület 1929 októberében ünnepelte fennállásának 100. évfordulóját, és ennek alkalmából háromnapos fesztivált rendezett. A 22-én, Liszt születésnapján megtartott díszhangversenyre a magyar zeneélet kiválóságait kérték fel: amint a *Rádióélet* 1929. október 18-i számának egész oldalas előzetesében láthatjuk (1. kép a 64. oldalon), közöttük volt Hubay Jenő, Dohnányi Ernő, Bartók Béla, Stefániai Imre és Székelyhidy Ferenc is. Hubay végül nem tudott elutazni Sopronba, mégis sokat profitált az eseményből. Ugyanis a felkészülés során, amint a *Koronázási mise* Benedictusa mellé egy második műsorszámot keresett a kottái között, rábukkant egy elfeledett Liszt-kompozícióra. Ez a *Die drei Zigeuner* című Lenau-dal¹ nyomán hegedűre és zongorára készített parafrázis volt, amelyet Hubay nem csupán közreadott, hanem koncertelőadáshoz átalakítva, saját korának igényei szerint jelentetett meg.

Az volt a szándéka, hogy az elavultnak vélt kompozíció helyett egy új, modern zeneművel ajándékozza meg a zenevilágot. Igazi szenzáció lehetett volna, hogy fél évszázaddal a Mester halálát követően egy újabb művel bővül a Liszt-repertoár, a Csipkerózsika-álmából felébresztett alkotás azonban mégsem váltotta be egészen a hozzá fűzött reményeket. Ennek okát aligha kereshetjük abban, hogy a kottája nehezen volt hozzáférhető, hiszen azt egy világcég, az Universal adta ki 1931-ben. Egyszerre hegedű-zongora és hegedű-zenekari változatban is megjelent, Hubay kedves tanítványának, Szigeti Józsefnek szóló ajánlással.² Minden bizonnyal magával a műfajjal és a hozzá kapcsolódó zenei stílussal lehetett a probléma, függetlenül attól, hogy a címlapon – megkülönböztetésül – parafrázis helyett magyar rapszódia szerepelt. Talán a cigánytéma sem keltett már olyan széles körű érdeklődést az 1930-as években, mint a 19. század második felében.

* A Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság *Átirat, átdolgozás, feldolgozás* címmel rendezett konferenciáján 2020. október 9-én elhangzott előadás kibővített változata. A szerző a BTK Zenetudományi Intézet kutatója.

1 1860, Nikolaus Lenau 1837–38-ból származó versére (S. 320).

2 „Josef Szigeti Gewidmet / Ungarische Rhapsodie für Violine und Orchester nach der Paraphrase über „Die drei Zigeuner“ von Franz Liszt / Für den Konzertgebrauch eingerichtet von Jenő Hubay / Violine und Klavier” (a címlapon: Liszt–Hubay Ungarische Rhapsodie...). Copyright 1931 by Universal-Edition, Nr. 6127 (hegedű-zongora), Nr. 1144 (partitúra).

A kiadvány előtörténetének fő elemeit maga Hubay osztotta meg a közönséggel az 1931 júniusára datált előszóban: írt a felfedezés körülményeiről, az átdolgozás indokairól és a rapszódia jellemzőiről.

Amikor néhány éve egy Liszt-ünnep alkalmából egy hegedűdarab után kutattam, a véletlen a Mester egy rég elfeledett, tulajdonképpen ismeretlen művét játszotta a kezemre. Ez a *Die drei Zigeuner* című dal nyomán komponált parafrázis volt hegedűre és zongorára. [...] Átnéztem a művet és meggyőződtem, hogy tartalmát és formáját tekintve egy magyar zongorarapszodiához áll közel. A különbség főképp abban mutatkozik meg, hogy Liszt ebben a hegedűkompozícióban végig eredeti magyar témákat használ, ami tovább növeli a mű értékét. [...] elhatároztam, hogy érdekes, igazi magyar művét kiemelem a feledés homályából. Ahol szükségesnek tűnt a számomra, mindvégig az ő szellemében egészítettem ki, koncerthasználatra alkalmaztam és hangszereltem.³

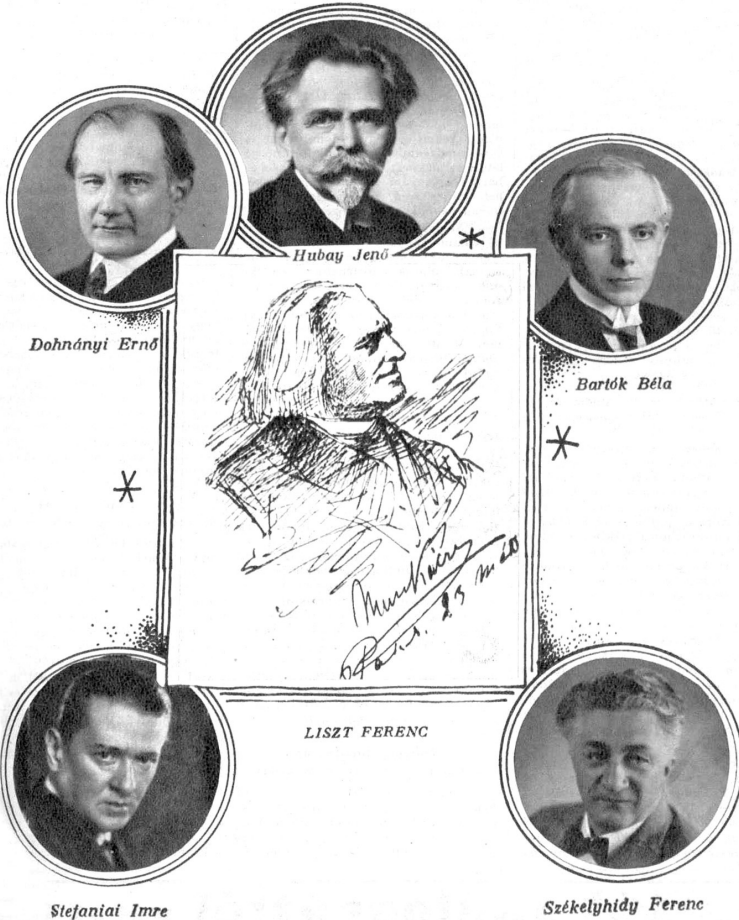
Az újra felfedezett Liszt-művet a lipcsei Kahnt kiadó, amint a kottán látható pecsét tanúsítja („Hochachtungsvollst vom Verleger”), tiszteletpéldányként küldte el Hubaynak, valószínűleg több más kiadvánnyal együtt (2. kép a 65. oldalon). A Friedrich Hofmeister által szerkesztett *Musikalisch-literarischer Monatsbericht* 1896 júliusában tudósított a zenemű megjelenéséről. Hubay ekkor pályája egyik válságos időszakát élte: több haláleset történt a családjában, ő maga hónapokig beteg volt, és a nyár végén külföldön kúrálta magát. Közben pedig elkészült Duna-parti háza, és figyelmét hosszabb időn át a költözés és az új otthon berendezése foglalta le. Talán ezért nem emlékezett később a Liszt-műre, amely, úgy látszik, mások figyelmét is elkerülte. Nem került be a koncertrepertoárba, kottája sem a zeneműboltokba és a könyvtárakba. Az első kiadás megjelenésétől Hubay felfedezéséig nem találtam nyomát sem a korabeli újságokban, sem a koncertműsorokban,⁴ és a budapesti közgyűjteményekben is mindössze egyetlen kottapéldányra leltem. Ez éppen Hubay hagyatékából került az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárába, és *A három cigány* átdolgozásának kéziratai között bújta meg. A Hubay kezétől származó ceruzás bejegyzésekből nyilvánvaló, hogy a művész ennek alapján dolgozott. Saját vázlatos lejegyzését felvidéki birtokán, Mosócon fejezte be 1929. szeptember 28-án, a 14 oldalas, ujjrendekkel és előadási jelekkel ellátott tisztázatot ugyanitt másnapra datálta.⁵

3 „Als ich vor einigen Jahren nach einer Violinkomposition für ein Liszt-Fest forschte, spielte mir der Zufall ein längst vergessenes, eigentlich nie bekannt gewesenes Werk des Meisters in die Hand. Es war die Paraphrase über das Lied ‚Die drei Zigeuner‘ für Violine und Pianoforte. [...] Ich las das Werk durch und überzeugte mich, daß es dem Inhalt und der Form nach einer ungarischen Klavier-Rhapsodie nahesteht. Ein Unterschied zeigt sich vornehmlich darin, daß Liszt in dieser Violinkomposition durchwegs ungarische Originalthemen verwendet, was den Wert der Komposition noch erhöht. [...] entschloß ich mich, seine interessante, echt ungarische Komposition der Vergessenheit zu entreißen. Ich habe sie, wo es mir notwendig schien, durchaus in seinem Geiste ergänzt, für den Konzertgebrauch eingerichtet und instrumentiert.”

4 Az eredeti *Die drei Zigeuner* című dalt (1860, S. 320) olykor műsorra tűzték, zenekarkíséretes változatát azonban (1860, S. 374) csak nagyon ritkán. Ez utóbbi a Filharmóniai Társaság koncertjein 1906. január 24-én és 1917. január 8-án hangzott el. Mindkét szer Baré Emil hangversenymester játszotta a jelentős hegedűszólót, amely csak mintegy negyedrészen azonos a szóban forgó hegedű-zongora parafrázis (1864, S. 383) hegedűszólomával.

5 Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára, Z. 66805.

A soproni * díszhangverseny * szereplői *

1. kép. Az 1929. október 22-i soproni Liszt-hangverseny előzetese a Rádióélet október 18-i számában

Az utolsó kottalap alján szerepel Liszt kézírásos ajánlása, amelyen az áll, hogy a parafázist a mester Reményi Ede számára készítette 1864. május 9-én Rómában, a Madonna del Rosario kolostorban: „Ecrit pour Réményi Ede – 9 Mai Rome 64 / (Madonna del Rosario) / FL” (1. faksimile a 66. oldalon). Hubay, aki nem ismerte Liszt életének ezt a momentumát, és csak egy-egy koncert alkalmával utazott át Rómán, kottaelőszavában tévesen „Berne”-nek írta át a könnyen félreolvasható városnevet.

Liszt római tartózkodásával és a mű keletkezésével, pontosabban annak egyik első előadásával kapcsolatban értékes információkkal szolgál Kurd von Schlözer

2. kép. A Liszt-parafrázis első kiadásának címlapja, 1896

porosz diplomata 1864. június 1-i levele, amelyben a Monte Marión található klostorban Lisztnél tett látogatásáról számolt be:

Amikor tegnapelőtt éppen távozni akartam tőle, honfitársa, a tüzes hegedűjátékos Reményi érkezett. A nápolyi angol alkonzulon, Douglas úron és annak feleségén és lányán kívül a hegedűjét is magával hozta, és mivel Liszt nem sokkal korábban megzenésítette a Lenau-féle Cigánydalt, Reményi eljátszotta nekünk saját hegedűátiratában. Liszt a D hang nélküli pianínón kísérte. A darab azonban a legeredetibb, és Reményit magyar vére olyan izgalomba hozta, hogy a játék során szinte körbe-körbe táncolt, ahogy magyarjai a pusztában teszik.

1. faksimile. A Die drei Zigeuner parafrázis utolsó sora Liszt nyomtatott ajánlásával

Végül még egy valódi brit jelenet játszódott le. Douglas hirtelen Liszt elé lépett ezekkel a szavakkal: „Kérhetek egy kegyet Öntől?” – „Örömmel veszem.” – „Leüthetnék a hangszerén egy akkordot?” – „Ahányat csak akar.” Ezzel Douglas méltóságteljesen odament a pianínóhoz, megszólaltatott egy akkordot, majd vette a noteszét és belejegyezte, hogy 1964. május 30-án hétfőn délután 4 órakor a kolostorban Liszt Ferencnél, annak zongoráján leütt egy akkordot.⁶

Az említett látogatásra tehát az autográfól olvasható dátum után három héttel, 1864. május 30-án került sor, amint azt Schlözer kétszeresen is megerősítette a levelében. Azt azonban nem tudta, hogy a *Die drei Zigeuner* című dal négy évvel korábban keletkezett, és azt hitte, hogy a hegedűparafrázist Reményi készítette. Annyiban igaza lehetett, hogy a hegedűs valóban adhatott tanácsokat Lisztnek a hegedűszólam virtuóz passzázsaival kapcsolatban.

Hubay feltételezte, hogy a darabot nem csupán a kottakiadást követően nem adták elő, hanem talán maga Reményi sem játszotta sosem.⁷ Tudjuk azonban, hogy még abban az évben másorra tűzte Karlsruheban az Allgemeiner Deutscher

6 „Als ich ihn vorgestern gerade verlassen wollte, kam sein Landsmann Reményi, ein fulminanter Violinspieler. Er brachte außer dem englischen Vizekonsul in Neapel, Mr. Douglas und dessen Frau und Tochter, noch seine Violine mit, und da Liszt gerade vor kurzem das Lenausche Zigeunerlied komponiert hat, so spielte es Reményi, der es für die Violine arrangierte, uns vor. Liszt begleitete auf dem Piano ohne D. Aber die Komposition ist höchst originell, und das ungarische Blut Reményis kam in solche Aufregung, daß er während des Spiels fast herumtanzte, wie seine Magyaren es in der Pußta tun. / Zum Schluß spielte dann noch eine echt britische Szene. Douglas trat plötzlich vor Liszt mit den Worten: ‚Darf ich Sie um eine Gnade bitten?‘ – ‚Mit Vergnügen.‘ – ‚Darf ich auf Ihrem Instrument einen Akkord angeben?‘ – ‚So viele Sie wollen.‘ Damit ging Douglas majestätisch ans Piano, gab einen Akkord an, nahm dann sein Notizbuch und verzeichnete darin, daß er am Montag, den 30. Mai 1864, nachmittags 4 Uhr im Kloster bei Franz Liszt auf dessen Piano einen Akkord angegeben habe.“ *Römische Briefe von Kurd von Schlözer, 1864–1869*. Hrsg. Karl von Schlözer. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt 1912, 73–74. A levelek a diplomata anyjának és bátyjának szólnak, de a közreadó, Schlözer unokaöccse, nem tüntette fel külön-külön a címzeteket.

7 A Hubay-féle átdolgozás ősbemutatója előtt, 1930. január végén tucatnyi cikk jelent meg a darabbal kapcsolatban, lényegében azonos tartalommal. Ezek forrása Hubay sajtóközlésre szánt nyilatkozata lehetett, amelynek gépiratos másolata fennmaradt a hagyatékban (OSZK Kézirattár, Fond 73/849).

Musikverein augusztusi fesztiválján, ahol Liszt is jelen volt mint a társaság egyik alapítója. A *Zenészet Lapok* így írt a már zajló eseménysorozatról:

Carlsruheből vett tudósításaink szerint Liszt Ferenc f. hó 16-án érkezett oda. [...] Reményi Ede már az ünnepélyek megkezdése előtt nagy kitüntetésekben részesült. [...] Joachim nagy magyar hegedűversenyén kívül játszani fogja: Liszt által még Rómában számára szerzett „Három cigány”-t (Lenau költeménye után) [...]. Jelen lesz vagy 100 hegedű-, 40 zongora- s 15 gordonkaművész, vagy 100 zeneszerző, sok kritikus, zeneműkiadó, hangszerkészítő stb.⁸

Reményi az elkövetkező években két további alkalommal, 1865. augusztus 29-én és 1871. április 3-án is másorra tűzte a parafrazist, mindkétszer a Pesti Vigadóban, Liszt jelenlétében. 1865-ben Plotényi Nándorral játszotta, és a *Fővárosi Lapok* beszámolója szerint jelentős sikert aratott:

E kitűnő művészt soha sem hallottuk ily elragadólag játszani. Ábrándozott, zsvajgott, festett, táncolt, s a melán elhaló záradékot úgy játszá, mintha az éjszaka egy-egy titkos sóhajának finomságát leste volna el. Nem csuda, hogy a közönség nagy zajjal tapsolt, s Liszt örömmosolylyal rázta meg a kezét, mely ily mesterileg hordozá a vonót.⁹

Az előadásra azonban – érthető okokból – mégsem emlékezett a hazai zenevilág. Ez ugyanis Liszt saját hangversenye volt, amelyen Hans von Bülow mellett ő maga is majdnem minden számban fellépett. Miután a közönség kikövetelte magának a *Rákóczi indulót*, az minden mást elfeledtetett abból, ami addig elhangzott. A *Fővárosi Lapok* így folytatta kritikáját:

[...] a lelkesülés elragadtatássá vált. Nők kendőiket, férfiak kalapjaikat lebegteték a lében, s midőn a hatalmas induló első akkordjai megzendültek, oly harsány és dörgő éljen zúgott, minőt soha sem hallottunk még. Ily pillanatok ritkán fordulnak elő. Egy ünnepelt zenészkirály újra koronázása volt ez a fiatalabb nemzedékek által. E megrázó és hatalmas hangok, melyekre a zongora csupán Liszt ostromló, majd meg koboldok gyanánt cikázó ujjai alatt képes, tüzet gyújtottak minden szívben. Állva hallgattuk végig ezereken meg ezereken, mert a redout-terem még az oratórium előadásaikor sem volt enyire [sic] teli. A lelkesedés nem bírta önmagával. Éljenzték, a mint fölállt, éljenzték a teremben, a lépcsőkön, az utcán, míg csak a kocsis el nem rohogott vele. A közönség szétoszlása majd egy óráig – héttől nyolcig – tartott.¹⁰

Az említett kivételektől eltekintve nem találtam nyomát az elérhető forrásokban, hogy Reményi élete hátralévő évtizedeiben nyilvánosan másorra tűzte volna a *Három cigány*-parafrazist. A Liszt-kéziratot (vagy annak másolatát) feltehetően nem vitte magával hosszú utazásaira, bár a világgjáró művész koncertjeiről még ezzel ellentétes adatok is előkerülhetnek. 1872-ben házasodott meg (Lisztől az *Epithalamot* kapta nászajándékkul), de ez sem változtatott örökké vándorló életmódján. 1876-

8 *Zenészet Lapok* IV/48. (1864. augusztus 25.), 384.

9 *Fővárosi Lapok*, 1865. augusztus 31.

10 Uott

ban Párizsba költözött, majd hamarosan feleségét, gyermekeit (és mindenekelőtt anyósát) hátrahagyva Amerikában, Afrikában és a Távols-Keleten koncertezett. 1890-ig nem tért vissza Európába, akkor is csak kevesebb mint egy évet töltött a kontinensen. Néhány hónapig hazájában is turnézott, végül családjával New Yorkban telepedett le. A kottát talán sosem vitte el Magyarországról, hanem valamilyen testvérénél, feltehetően Antalnál helyezte letétbe.

A három cigány tematikájának két alapvető üzenete lehetett Reményi számára. Az egyik Liszt tréfás baráti gesztusa, amelyet az egyik „cigány” – azaz a romantika szabadságszerető, vándor muzsikusa – tesz a másikkal. Liszt hírhedt „cigánykönyvének” (*Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie*) 1859-es megjelenése itthon nagy vitákat kavart, amelyek során Reményi is megszólalt. Nem érthetett mindenben egyet a mesterrel, így akármennyire is védelmébe vette őt, megnyilatkozása egyben bírálatot is jelentett. Úgy érezhette, hogy Londonból küldött írásának néhány kijelentése bántotta Liszt érzékenységét:

Liszt ismeretes könyve – kivéve a nemzetünket sértő részt – igazán nagyszerű. Minél többet olvasom, annál jobban tetszik. Hogy sok különc, és ha szabad mondanom: ferde fogalom van benne, az bizonyos; de arról Liszt nem tehet. Igazán a csodák csodája, hogy ő annyit is tud a magyar zenéről és Magyarországról, minekutána gyermekevei óta alig volt pár hétig honában, és akkor is éjjel-nappal ünnepelték. A magyar zene eredetiségére, akarom mondani származására, rövid otléte alatt alig fordíthatott egypár nyugalmas órát, a mit tehát e részben tud, azt ő, mint valódi lángész, inkább kitalálta, mint tapasztalás útján szerezte. [...] A nagy hiba, mit könyvében elkövetett, az, hogy a magyar ingredienciát nem tudta megkülönböztetni a cigány ingredienciától; – nagy tévedés, de ő erről nem tehet, mert nem érti nyelvünket, és így valódi nemzeti géniuszunkat sem értheti.¹¹

Reményi ezt követően Liszthez írott leveleiben többször is a mester cigányának nevezte magát, hogy tréfával oldja fel a címzett esetleges neheztelését. Már 1859. november 16-án, amikor saját cikkével kapcsolatban szabadkozott, így zárta sorait: „Bocsásson meg az írásomért, a stílusért, a sietségért és minden butaságomért, de egy pillanatra sem szabadulhatok attól a nyilvánvaló érzéstől, hogy hálátlan vagyok Liszt Ferenc ezernyi jótettéért. Az öné vagyok teljes szívemmel és lelkemmel.”¹² Decemberben hasonlóképpen fogalmazott: „Írjon pár szót, és ne haragudjon kamaramuzsikusra és Liszt Ferenc szólista cigányára”, majd január 18–20-ra datált levelében „az Ön Cigánya és kamaramuzsikusa”-ként köszönt el „imádott Mesterétől”.¹³

11 *Hölgyfutár* 1859. november 18. Reményi ezt követően megpróbálta elkülöníteni a magyar és cigány zene ingredienciáit, azaz alkotóelemeit, és példákat hozott arra, hogy a népek miként vehetnek át egymástól szavakat és zenei jellegzetességeket.

12 „Excusez l'écriture, le style, la hâte et toutes mes bêtises, mais je ne voudrais pas pour un instant, vivre sous l'impression (même apparante) que je suis ingrat aux mille bienfaits de Liszt Ferencz. A vous de tout mon cœur et âme.” *Briefve hervorragender Zeitgenossen an Franz Liszt*. Zweiter Band: 1855–1881. Hrsg. La Mara, Leipzig: Breitkopf & Härtel 1895, 258.

13 „Ecrivez un mot et ne soyez pas enragé contre votre Kammermusiker und Solo-Zigeuner des Liszt Ferencz”, ill. „Mio Maestro adoré! [...] Votre Czigány et Kammermusikus.” Uott, 267., 271.

A *Die drei Zigeuner* dal átíratának másik üzenete kevésbé lehetett örömteli Reményi számára. Liszt cigánykönyvében két oldalt szentelt Reményinek a „cigányzene” nagyjainak jellemzése során, és ezzel akaratlanul is fegyvert adott a művész ellenlábasaik kezébe.

Most, hogy így állnak a dolgok, nagy örömmel találkoztam egy fiatal magyarral, aki képzett és tökéletesen *comme il faut* modorú hegedűművész léte megőrzött annyit egyéniségéből, spontaneitásából, hogy egy napon majd róla is azt mondják, amit Csermákról: nem-cigány léte mégis elsajátította a *cigány lelkületet*. A mai hegedűsök közül egyedül ő őrzi a cigányzene autentikus előadásmódját, mintegy e művészet ezoterikus értelmét. Ahányszor csak hallottam Reményit, újra éledtek bennem a Bihari keltette felejthetetlen impressziók. [...] azok közül való, akik nem a vagyonosodásra törekcsenek, hanem rendíthetetlenül egyre magasabbra, a legmagasztosabb művészi ideál felé. Reményi ideálja valóban azonos a cigányzenészekével: ugyanolyan büszke, mélységesen keserű, sokréttű és sokszínű. Ugyanolyan ihletetten, lendületesen és díszesen hegedül. Mindemellert szorgalmasan folytatja klasszikus zenei tanulmányait. Cigány önérzetnek mondanánk játékának hajtóerejét. [...] Mert miközben ünneplik Bach *Chaconne*-jának, *fűgáinak*, *Tempo de Bourrée*-inak előadásáért, Medelssohn és Spohr versenyműveinek előadásáért, utána megkettőzött lelkesedéssel tér vissza a *lassúk* és *frissek* megszólaltatásához. Mintha csöndben így szólna hallgatóságához: Látjátok, mennyivel szebb mindennél a mi cigány zenénk!¹⁴

Talán csak később tudatosult Reményiben, hogy Liszt elismerő szavaira hivatkozva művészetének érvényét egyesek majd megpróbálják a tágabb értelemben vett cigányzene (könnyebb stílusú, szórakoztató zenét játszó együttesek) területére korlátozni, és olyan vádakkal illetik, miszerint a klasszikus zenét is elcigányosítja. Reményit olykor valóban úgy emlegették, mint „cigányt a virtuózok között”.¹⁵ A kortársak szóhasználata egyszerre utalhatott az improvizatív és tüzes játékmódra, ugyanakkor elhatárolást is jelenthetett a „komoly” muzsikuskok közösségétől. Amennyiben ezt Reményi is így érezte, az magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért nem játszotta gyakrabban *A három cigány*-parafrazist, és hogy három évtizeden át miért nem jelentette meg nyomtatásban.

A műnek az újabb három évtizedben tapasztalt sikertelenségét azonban már nem indokolhatja Reményi lehetséges hozzáállása. Hubay úgy vélte, hogy az átírat nem felel meg a virtuózok igényeinek, mivel a hegedűszólam nem aknázza ki eléggé a hangszerben rejlő lehetőségeket.¹⁶ Nyilatkozatához némelyik korabeli lap azt a nyilvánvalóan túlzó megállapítást is hozzátette, hogy azért sem tűzték másorra

14 Liszt Ferenc: *A cigányokról és magyarországi zenéjükéről*. Ford. Hamburger Klára. Budapest: Balassi Kiadó 2020, 182–183.

15 August Beer a *Pester Lloyd* 1891. április 2-i kritikájában már a régmúltra visszatekintve írta, hogy „Ueber Reményi ist einmal das Schlagwort gefallen, daß er ‚der Zigeuner‘ unter den virtuosen ist.” Ez a megközelítés máig tovább él: a Liszt-hegedűművek urtext-kiadásának előszavában Leslie Howard szintén „igazi cigány és büszke magyar”-ként („a true Zigeuner and a proud Hungarian”) jellemezte a hegedűst. Liszt: *The Complete Music for Violin and Piano forte*. Edinburgh: Liszt Society Publications, vol. 12, The Hardie Press 2008, v.).

16 Hubay 1930. januári írásának gépiratos másolata, OSZK Kézirattár, Fond 73/849.

a darabot, mert a kottát korrigálás nélkül nyomtatták ki, és lejátszhatatlan részek maradtak benne.¹⁷ Bár Hubay saját változatában csupán koncertelőadásra történő alkalmazást tüntetett fel, lényegesen megváltoztatta Liszt kompozícióját. Feltételezte, hogy ha a mester jobban ismerte volna a hegedű speciális fogásait, a zongorarapszódiaiákhöz hasonló művet írt volna Reményinek.

Valóban, a parafrázis nem olyan mutató, mint a rapszódia vagy az operafantáziák, de Hubay megfélekedett arról, hogy az 1860-as években Liszt már rég nem volt ugyanaz, mint virtuóz korszakában. Zenéje közben újabb dimenziókkal gazdagodott, és az elmélyülésre, tömörségre irányuló törekvés világosan látható *A három cigány* című dalban és parafrázisban egyaránt. Nem tudjuk, hogy Hubay megértette, vagy még inkább megérthette-e Liszt elképzelését, az azonban bizonyos, hogy ő egy másik zenei világ koncepciója szerint közelített a darabhoz. Úgy érezte, hogy Liszthez és Reményihez fűződő kapcsolata feljogosítja a mű újraértelmezésére. Gyerekkorától bálványozta a nagy mestert, és két alkalommal is azért költözött haza Budapestre, hogy Liszt mellett lehessen. Berliini tanulmányait követően, 1876-ban nem vállalta a Joachim által javasolt düsseldorfi hangversenymesteri pozíciót, tíz évvel később pedig a brüsszeli zeneakadémia tanszékvezetői tisztéről mondott le Liszt hívására.

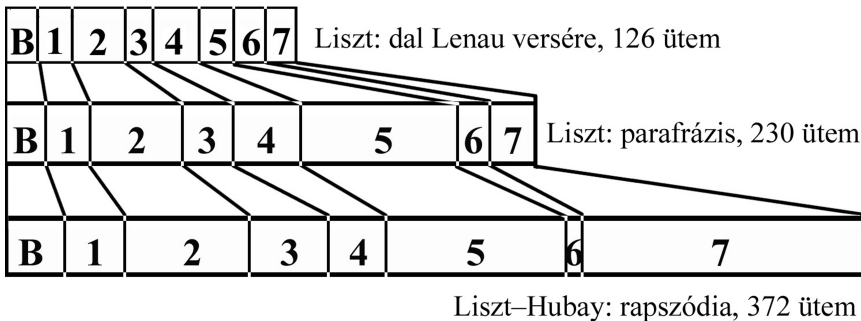
Számos alkalommal játszottak együtt, Liszt otthonában Beethoven összes hegedűszonátáját szólaltatták meg, a *Kreutzer szonátát* és a *Benedictust* nagyobb nyilvánosság előtt adták elő Pesten, Brüsszelben és Antwerpenben. Ez utóbbi helyen improvizáltak is a 12. rapszódia nyomán, mivel az előadást elvállalták, de egyiküknek sem volt kottája.¹⁸ Hubay már gyermekként jól ismerte Reményi játékát, majd az ő helyét vette át Liszt mellett 1877-ben Pesten és egy év múlva Párizsban. Nemcsak kezdőrepertoárja volt szinte ugyanaz, mint Reményié, hanem egy időre ő lett az első hegedűs Liszt házi vonósnégyesében, amely többek között Beethoven kvartettestjeit játszotta el egy szűk baráti kör számára. Mindez rímel Reményi és Liszt említett 1864-es római tartózkodására, amikor a hegedűs és olasz társai 15 hangversenyt adtak az említett vonósnégyesekből a mester kérésére.

Hubay a parafrázis átdolgozása során annál is jobban eltért a saját mintájától, mint ahogyan Liszt a dal átírásakor tette. A három változat már méreteiben is látványosan különbözik egymástól: a Lenau-verset megzenésítő dal 126, a hegedűátírat 230, Hubay rapszódiaja 372 ütem terjedelmű, azaz mindkét új verzió az előző másfél-kétszerese lett. Az 1. ábrán a három változat felépítését látjuk: a bevezetést mindhárom esetben hét szakasz követi a vers hét versszakának megfelelően.

A 2. ábra a dal struktúráját mutatja az egyes versszakok narratív témáival, amelyek megjelennek a hegedűparafrázisban és a Hubay-féle rapszodiában is. Minden

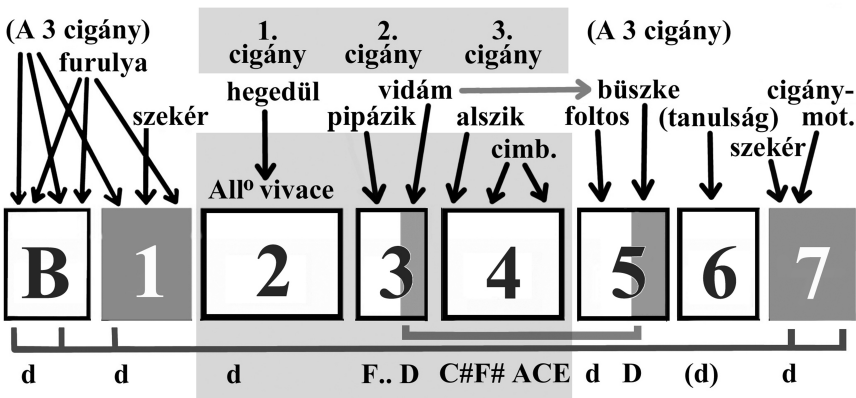
17 Erről írt a *Rádióélet* 1930. február 7-i cikkében.

18 Malou Haine könyvében az 1882. májusi estélyről a *Le Guide Musical* kritikái alapján úgy számol be, hogy a 12. rapszódiaát „Hubay átíratában” játszották, bár valójában közös rögtönzésről volt szó Joachim átírata nyomán. Haine: *Franz Servais et Franz Liszt. Une amitié filiale*. Liège 1995, 154. A Joachim-féle változatot korábban Táboorszky Nándor és Földváry Emília szalonjában adták elő Budapesten 1877-ben, ill. 1878-ban.

1. ábra. A *Die drei Zigeuner* három változatának szerkezete

strófa egy vagy két jellegzetes zenei karaktert hordoz a Lenau-vers képeinek megfelelőjeként. A bevezetésben és az első versszakban összesen háromszor halljuk a cigányskála kivágatából alkotott, ereszkedő cigánymotívumot (a-ról, d'-ről és az 1. strófa elején a'-ról), és szintén háromszor a gyors motívumismétlésekből álló furulyafigurákat. Az elbeszélő szekérének bizonytalan mozgását („míg kocsim a poros úton / üggyel-bajjal haladt”, Kosztolányi Dezső fordítása)¹⁹ a kíséret komplexer ritmusa ábrázolja.

2. ábra. Liszt: *Die drei Zigeuner* – a dal szerkezete

A három központi (2–4.) strófa a hegedülő, a pipázó és az alvó cigány bemutatása. A hegedüléshez friss *Allegro vivace* táncmuzsika kapcsolódik, a 3. versszakban pedig a felszálló pipafüst hangfestő zenéje után D-dúr verbunkos szólal meg. Lenau versében itt a vidámság (Froh) a kulcsszó,²⁰ a liszti karakter inkább büszkeségként írha-

¹⁹ „Als mein Fuhrwerk mit müder Qual / Schlich durch sandige Heide”.

²⁰ „Froh, als ob er vom Erdenrund / Nichts zum Glücke mehr brauche” (szabad fordításban: vidám, mintha a földkerekségen nem is kívánna többet a boldogsághoz).

tó le. Az alvó cigány a fára akasztotta cimbalmát, amelyet egy-egy szellőfuvallat szólaltat meg.²¹ Az álomvilág a Cisz- és Fisz-dúr ütemekkel és a további szélfúttá modulációkkal hangnemi is eltávolodik a d tonalitástól, a hangszer említésével pedig természetesen megjelennek a kuruc kvartok és a zongorán a cimbalom-effektusok.

Az 5. szakasz második felében a vidám verbunkoszene tér vissza a dalban és a parafrázisban egyaránt, szintén a büszkeség (trotzig frei – dacosan szabad) kifejezőjeként. Itt és a 6. versszakban a költő a három cigányról foglalja össze a tanulságokat: háromszor mutatták meg, hogy ha foltos is a ruhájuk, fittyet hánynak a sorsnak, és az élet sötét oldalait *elfüstölik, átalusszák* és *kihegedülik*.²² A 7. strófa zeneileg és tematikailag is az elsőre rímel: ismét háromszor halljuk az ereszkedő, bő szekundos cigánymotívumot, amint az elbeszélő egyre távolodva, hosszan nézi sötétbarna arcukat és fekete fürtös hajukat. A szekérezene ritmusa már csak a szinkópákra korlátozódik, és miután az énekszólam a skála hetedik fokán nyitva marad, a kíséret elhalóan tűnik el a mélyben.

Liszt nem egyszerűen az énekszólamot dolgozta át hegedűre, hanem az alkotóelemeket megőrizve teljesen újraosztotta a zenei anyagot. A bővítésekre szinte mindig a strófák végén került sor, Hubay pedig a rapszodiában mindezt további kommentárokkal látta el. Az ötödik versszakban elhagyott egy Liszt által betoldott szakaszt, a hatodikat lerövidítette, a kódát azonban a sokszorosára növelte.

A hegedűparafrázis a bevezetésben szinte pontosan követi a dal zenei anyagát, Hubay viszont egy négyütemes *fortissimo* zongorafüggönnyel, majd számos figurával bővítette a szakaszt, illetve a hegedűszólamot eleve zongorakísérettel és *pizzicato* helyett jól hallhatóan, *arco (molto espressivo)* indította (1. kotta). Amíg tehát Liszt a távolról közeledő főszereplő (talán az elbeszélő, aki tulajdonképpen a szerzővel azonos) fokozatos megérkezését ábrázolta, és elgondolkodó, meditáló karakterét vetítette előre, addig Hubay számára fontosabb volt a figyelem felkeltése, azaz a határozott, drámai kezdés által a koncertelőadás szituációjának megteremtése.

Jellegzetes különbségeket figyelhetünk meg az 1. strófa elején is, ahogy Hubay – hogy kitöltse az üresnek érzett helyeket – a zongoraszólamban előre hozta a szekér mozgását jelző, Lisztnél csak négy ütemmel később megjelenő zenei anyagot (2. kotta a 74. oldalon). A dallamot is plusz hangokkal egészítette ki, mintegy kommentálva a Liszt-féle kommentárt.

A dalhoz képest Liszt a hegedűváltozat 2. szakaszának közepén hozott új anyagot, egy táncos, *ti-ti tá, ti-ti tá* ritmikájú elemet (a 3. ábrán – a 75. oldalon – vízszintes csíkokkal jelöltem). Hubay ezen a helyen már modulációkkal is bővítette a zenét – egy olyan századfordulós, „szivárványos” tonalitás jegyében, amellyel eltávolodott Liszt stílusától. Ez a szakasz a rapszódia leggyengébb pillanata.

21 „Und der dritte behaglich schlief, / Und sein Zimbal am Baum hing, / Über die Saiten der Windhauch lief, / Über sein Herz ein Traum ging.” (Kosztolányi Dezső fordításában: „A harmadik lágyan aludt, / a cimbalmán a szél futkosott, / szívében álom hintált.”)

22 A hatodik strófa: „Dreifach haben sie mir gezeigt, Wenn das Leben uns nachtet, / Wie mans ver-raucht, verschläft, vergeigt / Und es dreimal verachtet.” (Dsidá Jenő fordításában: „Megmutatták, hogy miként kell, / Ha rosszul megye dolgunk, / Hegedülnünk megvetéssel, / Füstölnünk, aludnunk.”)

(Liszt)

Langsam.
pizzicato

Violine.

arco

mf

pp

cresc. ed accel.

(Hubay)

Lento sostenuto

Violino

f molto espr.

Piano

ff

mf

p

espressivo

sf

1. kotta. A Liszt-parafrázis és a Liszt-Hubay rapszódia kezdete

Liszt hegedűváltozatában a drámaivá formált 5. strófa bővült ki a leginkább, mivel a komponista itt kétszeres méretben idézte vissza a 2. versszak hegedülő cigányának vidám tánczenéjét és az említett *ti-ti tá* ritmikájú anyagot. D-moll helyett a nápolyi *esz*-mollban szólal meg mindkettő, hogy annál nagyobb hatású legyen a D-dúr visszatérése a büszkeként jellemzett verbunkos szakasszal, *marziale* karakterben.

Különös, de Hubay éppen ezt a *marziale* zenét nem hozta vissza az 5. strófa végén (4. ábra a 75. oldalon). Mindkét *esz*-moll szakaszt nagy méretűre bővítette, majd a diadalmas visszatérést előkészítő ütemek után előreugrott a 6. strófa unisono ereszkedő cigányskálájára. Az augmentált értékekben leírt négy ütemet követően pedig továbblépett a 7. versszak zenéjére.

Amíg a dal a mélyben, a parafrázis pedig a magasban elhaló hangokkal ér véget, addig a rapszódia végére Hubay óriási kódát komponált a 19. század végi hegedűvirtuózok stílusában, diadalmas befejezéssel. Liszt talán ugyanígy tett volna fiatalkori operaparafrazisai és rapszódiai idején, később azonban, amikor visszavo-

(Liszt)

(Hubay)

25 *Un poco più vivo*

f *molto espressivo*

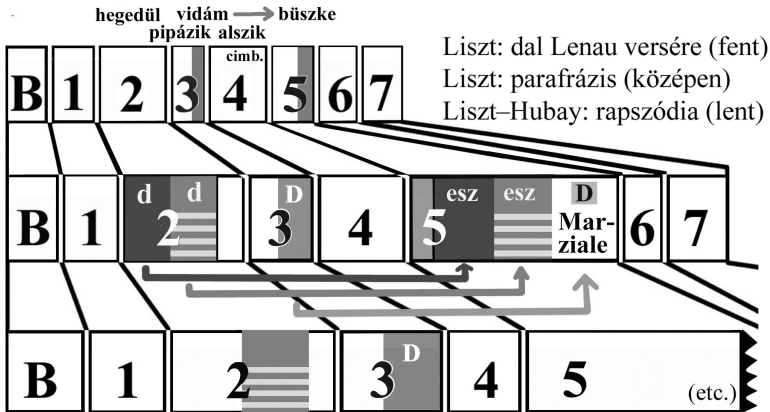
p

30

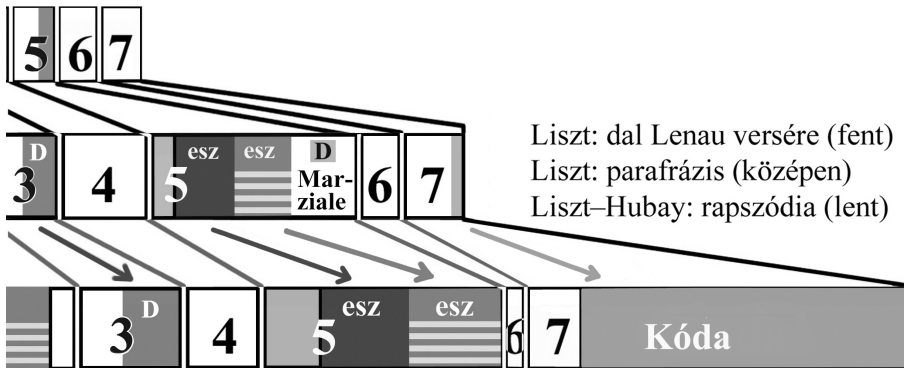
2. kotta. A parafrázis és a rapszódia 1. strófájának kezdete

nult a rendszeres koncertezésről, még kevésbé volt fontos számára a közönség tapsának elnyerése. Már a h-moll szonáta esetében megtette, hogy az eredeti fortissimo befejezés helyett a második tétel lírai (nézetem szerint is az „örök asszonyi”-t szimbolizáló) Fisz-dúr zenéjét idézte vissza, és ezzel a mű értelmezésében további magyarázatokra adott lehetőséget. Még tisztelői és támogatói is szívesebben látták volna benne továbbra is a nagy virtuózt, holott ő mindig is többre vágyott ennél. Fiatal korától különösen érzékeny volt a misztika, a vallásos jellegű meditációk, a természeti szépségek, a társművészetek kifejezőmódjai és általában véve a legkülönbözőbb eszmék és gondolatok iránt, és legfőbb törekvései közé tartozott, hogy ezek hatását zeneileg is megfogalmazza.

3. ábra

4. ábra

Liszt a három cigányt – különösen a hegedűs mesterműben – nem a romantikus idill jegyében, hanem a realitáshoz közelítve ábrázolta. Zenéje Lenau költeményénél is sokrétűbb és elmélyültebb. Szereplői hitelesen tudnak vigadni, álmodozni és büszkének lenni, mindez azonban a korabeli vizuális ábrázolásokhoz – például Pongrácz Ferenc, Franz Kollarz vagy Alois Schönn alkotásaihoz²³ – képest egy sokkal ridegebb, ám hitelesebb valóság kereteibe illesztve jelenik meg. Hubay ezzel szemben, egy rég letűnt korszak tanújaként, megpróbálkozott azzal, hogy életre keltse a virtuózok és a Liszt-rapszódiaik világát. Átdolgozását ő maga mutatta be

23 Lenau versét Pongrácz 1836-os idealizált, *A három cigány* című olajfestménye ihlette (Magyar Nemzeti Múzeum), melynek nyomán számos hasonló zsánerkép született. Kollarz színezett litográfiája, a *Zenélő cigányok* az 1850-es években készült. Lenau versét illusztrálta Schönn színezett litográfiája, amely 1859-ben jelent meg az Osztrák Műegylet kiadásában. Ld. Eckhardt Mária: *Liszt és a társművészetek. Emlékkiállítás Liszt Ferenc születésének 200. évfordulóján / Liszt and the Arts. Memorial exhibition on the 200th anniversary of Ferenc Liszt's Birth*. Kiállítási katalógus, szerk. Gombos László. Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet 2012, 91.

1930. február 3-án a Magyar Rádió stúdiójában, a közép-európai műsorcsere-sorozat nemzetközi adásában; az Operaház tagjaiból összeállított zenekart Berg Ottó vezényelte. Hamarosan az ajánlás címzettje, Szigeti József is többször előadta Európában és Amerikában (Clevelandban Artur Rodziński, Philadelphiában és Minneapolisban Ormándy Jenő vezényletével), és néhány éven belül játszott többek között Zathureczky Ede, Christa Richter, Barabás Lídia, Bardócz Margit, Szentgyörgyi László és Virovai Róbert is. A II. világháború alatt azonban eltűnt a koncertrepertoárról. Bár Carroll Glenn amerikai hegedűművész mint kuriózumot 1973-ban lemezre vette a Westfälisches Sinfonieorchesterrel,²⁴ a mű továbbra is ismeretlen maradt, és ezen Szecsődi Ferenc és Kassai István negyedszázaddal későbbi CD-felvétele sem sokat változtatott.²⁵ Az elmúlt évtizedekben inkább a Reményinek ajánlott eredeti parafrázis került valamelyest az érdeklődés homlokterébe a Liszt hegedű-zongora darabokat bemutató lemezalbumoknak köszönhetően.²⁶

Hubay 1929 őszén, a soproni zeneünnepre készülve sikeresen öltöztette csillogó köntösbe a mester visszafogott eszközökkel élő, elfeledett alkotását, nem törődve azzal, hogy Liszt a komponálás idején túllépett már a szemet és fület kápráztató rapszodiák stílusán. A sors játéka, hogy nem sokkal azután, hogy a mű ismét hozzáférhetővé vált, a virtuózok hőskora utolsó tanúinak távozásával az általuk képviselt világ is semmivé lett. Hubay darabja ennek ellenére is érdekes színfoltot jelent a magyar zene palettáján, három kiváló előadóművész, három tiszteletbeli zenei cigány kölcsönös inspirációjának emlékeként.

---

24 Vezényel Siegfried Landau, Turnabaut TV-S 34541 (Vox Productions), 1973.

25 Jenő Hubay: *Works for Violin and Piano* (Complete), vol. 13. Hungaroton Classic HCD 32582, 2009.

26 Liszt: *Works for Violin and Piano* címmel: Rachel Barton, Thomas Labe, Dorian DOR90251, 1997; Kelen Barnabás, Bogányi Gergely, Hungaroton Classic HCD 31879-80, 2000; Friedemann Eichhorn, Rolfe-Deiter Arens, Hänssler HAEN98588, 2009; Voytek Proniewicz, Wojciech Waleczek, Naxos 8573145, 2014; *Works for Piano and Violin* címmel: Jura Margulis, Alissa Margulis, Oehms OC403, 2011; valamint *Franz Liszt and the Violin*. Thomas Albertus Irnberger, Edoardo Torbianelli (fortepiano), Gramola GRAM98932, 2012.

ABSTRACT

LÁSZLÓ GOMBOS

DIE DREI ZIGEUNER

A Paraphrase by Liszt, Reményi and Hubay

In preparation for the Liszt commemorations in Sopron in October 1929, Jenő Hubay was looking for a new piece, and among his sheet music he noticed a forgotten Liszt work: *Die drei Zigeuner... Paraphrase für Violine und Pianoforte*. The master wrote it in 1864 for Ede Reményi for violin and piano based on his own song of the same title. It was known by Hubay and his contemporaries that Reményi himself ('gypsy among virtuosos') never played the piece.

It is strange that the violin transcription remained essentially unknown even after its publication in 1896 by Kahnt in Leipzig. It was not included in the concert repertoire, nor was its score in music shops and libraries (Hubay received a publisher's complimentary copy). Hubay saw the explanation in the fact that the violin part was not instrumental enough, which is why he, who had played and improvised with Liszt several times and was well-acquainted with Reményi's playing style, created a virtuoso 'concert version' from the piece.

He orchestrated the accompaniment and had it published under the title *Ungarische Rhapsodie* by Universal Edition, dedicating the solo part to József Szigeti. The article seeks to answer how the song became a paraphrase and the paraphrase a rhapsody, a souvenir of the collaboration and mutual inspiration of three outstanding performers, these 'drei Zigeuner'.

László Gombos, born in 1967, graduated from the Franz Liszt Academy of Music in Budapest in 1990 (as a choral conductor) and in 1995 (in musicology); in 1995–98 he took part in the musicological PhD programme of the Liszt Academy (Liszt University of Music). He taught music history at the University of Debrecen from 1998 to 2002, and from 1995 to 2019 at the Béla Bartók Conservatory in Budapest. Since 1994 he has been a member of the research staff at the Institute for Musicology of the Hungarian Academy of Sciences (20th century department, from 2002 at the Ernő Dohnányi Archives and since 2008 at the Museum of Music History). His main area of interest is Hungarian music of the nineteenth and twentieth centuries. Next to his editorial work and writing books and articles he has mounted more than 30 exhibitions all over Europe (Budapest, Ferrara, Lausanne, Geneva, Berlin, Bruxelles, Rome, Moscow etc.), and organized hundreds of concerts as well. He is vice president of the Jenő Hubay Society, and president of the Jenő Hubay Foundation and the Budapest branch of the Hungarian Liszt Society.